

Anmeldelser

Hikuin 1-17. Forlaget Hikuin. Højbjerg 1974-1990.

Hikuin er et tidsskrift, som det altid er en glæde at få i hånden. Fra starten i 1974 har det været præget af smukt boghåndværk. Hvert bind har sin egen komposition i form af elegante borter af små vignetter, alt naturligvis med relation til indholdet. Og indholdet kan altid måle sig med indpakningen. Hikuin, som har til huse på Moesgård, udgives af arkæologen Jens Velle. Emnekredsen omfatter først og fremmest arkæologi (forhistorie og middelalder), men der gives også plads for afstikkere til andre hjørner af kulturhistorien, hvis bidraget ellers falder inden for det enkelte binds emnekreds. Der findes nemlig tre slags Hikuiner, som veksler mellem hinanden. Først er der dem, hvor redaktionen har samlet bidrag til belysning af et udvalgt emne, siden er der symposieberetninger, og endelig er det blevet til en stribe af festskrifter – senest til rigsantikvar Olaf Olsen i 1988. I reglen udkommer der et bind om året. I 1990 er det dog blevet til to.

Hikuin 16 har handel og udveksling i Danmarks oldtid som tema. De gamle arkæologer ville med baggrund i deres egen samtids økonomi blot have talt om handel, men fra midten af vort århundrede har det stået klart, at oldtidens distribuering af varer over længere afstande snarere skulle ses i en sociologisk sammenhæng (gavegivning etc.). Efter en indledende artikel af Marie Louise Stig Sørensen om de teoretiske aspekter omkring begreberne handel og udveksling følger seks artikler om udvalgte emner fra mesolitikum til vikingetid. Herved kommer man hele spektret igennem fra de ældre perioders gaveudveksling til fremkomsten af den såkaldte aftalehandel i romersk jernalder. Helt rørende er Peter Vang Petersens beretning om Kongemose- og Ertebølle-tidens storvildtjægere på de danske øer, der efter storvildtets forsvinden i stedet har måttet skaffe sig de eftertragtede våben og smykker af urokse, elg etc. gennem gaveudveksling. Rækken afsluttes af Stig Jensens artikel om handel med dagligvarer i vikingetiden. Emnet belyses med udgangspunkt i det righoldige fundmateriale fra Ribe og omegn. Med vikingetidens begyndelse sker der et skift i fjernhandelen. Nu gælder det ikke mere alene luksusvarer, men tillige – og i stigende grad – basisvarer. Her fremlægges forekomsten af fire oldsagsgrupper: Kværnsten af basaltlava, hvæssesten, klæbersten og Pingsdorfkeramik. Disse importsager forekommer i betragtelige mængder ikke blot i Ribe, men også i de omkringliggende landbebyggelser, og viser at dis-

tributionen rakte langt uden for bycentrene. Det har altid været et problem for arkæologien at bedømme, hvad de handlende medbragte af sådanne vigtige forbrugsvarer, som kun vanskeligt lader sig påvise arkæologisk: Fødevarer og trælle. Ad bagvejen finder man måske et svar, når handelens veje og fremtoninger bliver bedre udforsket.

Bindet rundes af med en kulturhistorisk perle: Birger Storgaards og Sven Thorsens artikel om den omstrefjende handelsmand Peder Rasmussen, der virkede som opkøber for Nationalmuseet gennem en menneskealder, fra 1898 til 1930. Hans virke var på kanten af loven, og en enkelt gang måtte han da også møde i retten, hvor han blev dømt for ulovlig handel med danefæ. Nationalmuseets direktør Sophus Müller slog dog ikke hånden af ham af den grund. Dertil var Rasmussen (og hans kolleger) for vigtig en del af museumsapparatet. Køb af oldsager var en vigtig vej til forøgelse af samlingerne – ikke blot på Nationalmuseet, men også på de fremspirende lokalmuseer. Her er virkelig stof til eftertanke for enhver museumsmand, der i sine samlinger har indkøbt oldsager. Er proveniensen den korrekte, eller har handelsmanden tilpasset fundoplysningerne for at gøre materialet salgbart?

Hikuin 17 er et af de bind, der giver plads til en symposieberetning. I dette tilfælde drejer det sig om indlæggene på det 3. nordiske møde for kirkearkæologer, som afholdtes i Åbo 1987. De 21 bidrag omhandler et bredt spektrum af emner fra Danmark, Norge, Sverige og Finland. Kirkearkæologi kan lyde meget specialiseret, men resultaterne har ofte konsekvenser langt udover det snævert kirkehistoriske. Jørgen Steen Jensen skriver således om middelalderlige mønters omløbshastighed ud fra møntfund i kirkegulvene, Keld Grønder-Hansen om de såkaldte dødemønter i gravene, en ganske livskraftig skik som kendes fra romersk jernalder til op i 1700-tallet, og endelig kan man nævne et bidrag af Jakob Kieffer-Olsen om middelalderens gravskik i Danmark. På mærkelig vis har dette centrale arkæologiske emne været stedmoderligt behandlet hvad middelalderen angår. Således ved vi gennemgående bedre besked for de forhistoriske perioders vedkommende, men denne mangel er blandt andre artiklens forfatter i færd med at rette op på.

Kirkerne og kirkegårdene er jo en i særlig grad velbevaret gruppe af arkæologiske objekter. Kirkerne er da også velundersøgte, men der er endnu meget at komme efter, når lejligheden byder sig, som den for eksempel gjorde det i Gundsømagle kirke ved Roskilde Fjord i 1987. Altærtavlen brændte, og kirken blev alvorligt sodskadet. Tabet

af altertavlen var smerteligt, men dog ikke mere end, at det lod sig opveje af den helhedsundersøgelse af kirkebygningen, som den omfattende restaurering lagde op til. Fremragende kalkmalerier fra o. 1100 blev fremdraget, og tagværket lod sig dendrokronologisk datere til samme tid. Da der tillige blev udført undersøgelser i gulvet, kunne det lade sig gøre at rekonstruere kirkens oprindelige indretning i usædvanligt omfang. Artiklens forfatter er en af vore fremmeste inden for kirkegulvets specielle arkæologi: Birgit Als Hansen.

Det lader sig ikke gøre at omtale alle bidrag. Man må selv give sig til at læse. Hikuin indtager en central plads i skaren af danske kulturhistoriske tidsskrifter. På smukkeste vis lever det op til den danske tradition, at historie og arkæologi lader sig formidle bredt, så det både appellerer til fagmanden og den læge interesserede. For den lokalhistorisk interesserede lønner det sig således at holde øje med bøgerne fra Moesgård. Mange vigtige undersøgelser får her deres publicering. Man glæder sig herefter til bind 18, som vil omhandle renæssancens arkæologi, et vigtigt og spændende hjørne af arkæologien, som dog kun i ringe omfang findes beskrevet på tryk.

Michael Andersen

Peder Hansen Resen: ATLAS DANICUS. Møn. Facsimile af håndskriftet Uldall 186 fol. III pag. 2–121 med oversættelser og kommentarer på dansk og tysk (Lateinisch-Dänisch-Deutsch) ved Henrik Hertig. Odense Universitetsforlag 1990. Ill. 305 s. 298 kr.

Peder Hansen Resen (1625–88) blev både præsidet (overborgmester), i København, professor i jura og indtog mange andre vigtige poster ved opbygningen af enevældens forvaltning. Hans største projekt var dog ubetinget en storslået beskrivelse på latin af alle egne i Danmark baseret på indberetninger fra især præsterne men suppleret med egne studier og iagttagelser. Værket var egentlig trykkklart ved hans død, men af økonomiske grunde blev det ikke udgivet, størstedelen brændte i 1728, og først i dette århundrede har man i varierende form udgivet dele af Resens Atlas (Bornholm, Sydsjælland, Århus og Ribe stifter, Fyn, Lolland-Falster og Grønland).

Nu er også bindet om Møn kommet i en særlig fornem udgave. Den latinske håndskrift er gengivet i faksimile, og den er endvidere oversat af rektor Henrik Hertig til såvel dansk som tysk og forsynet med et stort noteapparat ligeledes på såvel dansk som tysk.

Det er dog kun en mindre del af bogen, der egentlig skyldes Peder Hansen Resen, nemlig det indledende afsnit s. 3–50, der på grund af den

latinske navnelighed (Mona) både handler om øen Anglesey, som Resen forveksler med Isle of Man begge i Det irske Hav og det rigtige Møn. Resen skildrer Møns historie ud fra flittige ekserpter af Saxo og Huitfeldt og afskriver en lang række diplomater vedr. kongelige privilegier for Stege. De dansk-sprogede breve gengiver Huitfeldt på dansk, og lidt underligt har udgiveren valgt af »oversætte« disse til moderne dansk (og tysk).

Resten af bogen optages af en særdeles vidtløftig beskrivelse af Møns herligheder forfattet af sognepræst i Stege og provst over Møn: Hans Jensen Viborg. En stor del af hans tekst synes at være prædikener, som han har udøst over de syndige mønbøeres hoveder, men egentlige historiske eller topografiske informationer er ganske få. Mest interessant er egentlig en fortegnelse over planter på Møn udarbejdet af Niels Rasmussen Teilgaard, der var rektor for latinskolen i Stege og Hans Jensen Viborgs svigersøn.

Når denne pragtbog kan sælges for kun 298 kr., skyldes det rundhændede tilskud fra mange fonde, og det er naturligvis glædeligt at noget sådant kan lade sig gøre i en tid, hvor man ellers skal økonomisere stærkt med ressourcerne såvel de finansielle som arbejdskraften.

Det må i den anledning være anmelderen tilladt at optræde som Jeronimus og spørge, hvad er egentlig målgruppen for en sådan publikation? Hvis det er de latinske filologer, som bogen henvender sig til, så må det beklageligvis bemærkes, at faksimile-gengivelsen af den latinske tekst mange steder er så utydelig, at virkelige specialister alligevel må ty til manuskriptet på Det kgl. bibliotek. Hvis bogen tager sigte på læsere, der er interesserede i Møns historie og topografi, så er jeg bange for, at disse bliver skuffede. Der er faktisk *intet* i bogen, som man ikke har bedre kendskab til i andre publikationer.

Til gengæld vil der nok blandt de mange tyske turister på Møn være en vis efterspørgsel efter bogen. Denne kundekreds søger med rette på Møns Museum og i boghandlen tysksproget litteratur om Møns historie, og da der i realiteten intet findes, vil Resen nok kunne sælges til disse, men mon ikke de fleste af disse købere også vil blive skuffede?

Naturligvis har denne fine udgave af Resen stor interesse for studier i 1600-tallets ånds- og videnskabshistorie, så anmelderens Jeronimus-rolle hænger selvfølgelig sammen med, at der er et meget udtalt behov for en moderne Møns historie skrevet på et videnskabeligt grundlag til afløsning af Frede Bojsens *Af Møns Historie*, der udkom i årene 1905–26. Der har imidlertid hverken kunnet skaffes ressourcer til en sådan endsige til en revideret udgave af Bojsens værk, men man kan jo håbe, af den ved Resen-udgaven demonstrerede interesse for Møns historie kan virke stimulerende for sådanne aktiviteter.

Karl-Erik Frandsen

Aage Mensing-Kristensen: *Johannes Mejers kort over Sorøegnen*. Med en efterskrift af Ib Rønne Kejlbo. Udgivet af Sorø lokalhistoriske Selskab. 1990. Redaktion: Lena Kristensen. Smudsomslag og kort bearbejdet af Egon Sloth Arentzen. Ill. 193 s. 230 kr. (Bestilles hos: Lena Kristensen, Akademigrunden 10, 4180 Sorø).

Johannes Mejer (1606-74) var den første danske kartograf, der på et videnskabeligt grundlag foretog topografiske opmålinger. Størstedelen af de bevarede kort blev udgivet af N. E. Nørlund: »*Johannes Mejers Kort over det danske Rige*« I-III, 1942. Hans enkeltopgave var en kortlægning af landsbyerne i Åbenrå amt i målestokken 1: 12.500, der blev udført i årene 1639-41, men også meget betydningsfuld var kortene over Slesvig og Holsten, der blev stukket i kobber og udgivet af Danckwerth i 1652.

I perioden mellem 1640 og 1670 arbejdede Johannes Mejer som kongelig mathematicus med kortlægningsopgaver på øerne, såvel mere generelle oversigtskort som detailkort baseret på opmålinger. Medens hans breddemålinger var overraskende gode, havde han store vanskeligheder med at bestemme længdepositionerne. Afstanden mellem punkterne i terrænet fastslog han dels ved direkte målinger med målestang og dels ved målingen af vinkler til kirketårne eller andre større genstande i terrænet. Men det allermeste blev klar ved visuel bedømmelse af afstanden til markante træk i landskabet.

Tidligere overkartograf ved Geodætisk Institut, Aage Mensing-Kristensen (f. 1905), har igennem mange år arbejdet på en analyse af Johannes Mejers kort over Sorøegnen med henblik på såvel en katografisk vurdering af kortene som en tolkning af disses historiske kildeværdi.

Resultatet er blevet en meget flot illustreret bog, der indgående fortæller om Johannes Mejers opmålingsteknik. Bogens mest interessante hovedafsnit er en rekonstruktion af de målestationer, som Johannes Mejer må have brugt i sit arbejde. Aage Mensing-Kristensen foretager en detaljeret gennemgang af, hvordan Mejer tilsyneladende har udført kortlægningen, og han når på side 118 til den lidt triste konklusion: »at Sorøkortet ikke uden videre kan bruges som illustration af Sorøegnen på den tid«, simpelthen fordi kortene er fyldt med fejl, såvel med hensyn til måling af afstandene som ved fejlplacering af navne m.v. Dette vises særdeles illustrativt på tre kort placeret bag i bogen, hvor det ene er forfatterens »grove korrektioner« til Mejers data, det andet er et forsøg på en karotgrafisk »rekonstruktion« af, hvordan Sorøegnen burde have været tegnet af Johannes Mejer, og endelig er det tredje kort Mejers originalkort.

Mensing-Kristensen lader sig dog ikke slå ud, men undersøger på siderne 129-82 meget detal-

jeret Johannes Mejers oplysninger om kongevejen fra Ringsted til Antvorskov sammenholdt med Videnskabernes Selskabs kort og de original matrikelkort. Resultaterne af undersøgelsen (s. 181-82) er ikke helt entydige, og i betragtning af den store usikkerhed der ellers utvetydigt gør sig gældende ved benyttelsen af Johannes Mejers kort, kan man nok rejse spørgsmålet, om undersøgelsen har været umagen værd.

De fleste af bogens kort er gengivet skarpt og fint, og læseren får et godt indtryk af 1600-tallets kartografiske teknik. Derfor må man nok sige, at bogen først og fremmest har videnskabshistorisk interesse, idet det store og omhyggelige arbejde med al tydelighed har vist, at Johannes Mejers kort er aldeles uanvendelige til historiske undersøgelser.

Karl-Erik Frandsen

Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1990. 330 s. ill. 335 kr.

Den 29. september 1990 fyldte fhv. landsarkivar Jens Holmgaard 70 år. Ved denne lejlighed udsendte Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland en samling af hans afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet. Denne handling må betegnes som yderst forbrugervenlig. Afhandlingerne har alle været publiceret før, men i forskellige tidsskrifter og samlinger, hvorfor de har kunnet sammenlignes med spåner fra en høvlebænk; nu fremtræder de i en helhed, der gør det åbenbart, at her er tale om en kritisk forskning, der i flere tilfælde ryster ved gammelvante forestillinger om forholdene i det 18. århundrede. Udvalget af afhandlinger er foretaget af Jens Holmgaard selv, og han har valgt tolv, som for en stor del drejer sig om forholdene i landbruget. Revideringen af vore forestillinger om landboreformerne og landmilitsen blev for en stor del lanceret i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet i 1988, men det fremgik ikke altid tydeligt, at det var Jens Holmgaards forskning, der i mange tilfælde lå til grund for denne revidering. Artiklerne bringes kronologisk som de ligger i Jens Holmgaards forfatterskab i perioden 1954-1988.

I artiklerne: *De nordsjællandske landboreformer, Landboreformerne* og *Alt på sin rette plads* redegøres for landbokommissionernes arbejde. Forfatteren fremhæver her den ideologiske konflikt mellem finanskollegiet, der ganske utilslørret argumenterer for reformerne af hensyn til kongens og statens finanser, og rentekammeret, der i langt højere grad havde offentlighedens øjne på sig, og derfor i henhold til tidsånden lagde mere vægt på de bonde-

venlige og humane motiver bag reformerne. Med tørre tal dokumenteres statens fordele af reformer på krongodset, der blev gennemført i 1785 i Nordsjælland, og den succes som reformerne her var. Det er ikke Jens Holmgaards ærinde at forkaste de tidligere forklaringer på drivkræfterne bag landboreformerne, og her tænkes først og fremmest på Edvard Holm, V. Falbe Hansen, Hans Jensen, F. Skrubbeltrang og Sigurd Jensen, men at supplere og modificere. Forfatteren er således ikke tilhænger af de forklaringer, der er fremkommet ved at lægge en bestemt samfundsteori over tidligere tiders empiriske forskning uden væsentligt bidrag af nyudforskning af kildegrundlaget. Ud fra opfattelsen af, at man for at forstå landboreformerne, må kende konjunkturføreløbet i løbet af 1700-tallet, redegør Jens Holmgaard for landbrugs krisen i 1730'erne, og de foranstaltninger regeringen og dens embedsmænd gjorde i den anledning, og som ifølge forfatteren viste, at der faktisk var tale om kompetente og realistiske statsledere. De stigende konjunkturer fra midten af 1700-tallet medførte en intensivisering af Hovedgårdsdriften ved en stramning af hoveriet og stavnsbåndet. Da denne produktionsudvidelse havde nået sin grænse, måtte man erkende, at en yderligere produktionsudvidelse lå i bondejorden, der udgjorde 9/10 af den samlede landbrugsjord. Det var ønsket om produktionsudvidelse, der fremmede – ja nødvendiggjorde reformerne. Statsmagt, godsejere og bønder drog fordele af landboreformerne. Taberne i bestræbelserne for at intensivere dyrkningen af bondejorden blev husmændene. Forfatteren nedtoner således de agrartechniske og socialpolitiske motiver bag landboreformerne uden dog at afvise, hvilken betydning de havde for begrundelserne for deres gennemførelse. Forfatteren piller ved den nimbus der står om de kendte landboreformatorer, især C.D. Reventlow, som til stadighed befandt sig i en konfliktsituation mellem hensynet til statens finanser og de ideologiske hensyn som menneskerettighederne og den personlige frihed.

Ikke mindre en gyser er afhandlingen om *En dansk handelsexpedition*, hvor Jens Holmgaard rehabiliterer cargadør Severin Erichson, en rehabilitering den stakkels mand ikke har så meget fornøjelse af, eftersom den kommer henvend 200 år for sent. Det er historien om et handelskompagni, Kanalkompagniet, dets totale fiasko, dets udygtige og uvederhæftige administration og historien om en ligeså uvederhæftig realisationskommission, samt det desværre alt for vellykkede forsøg på at finde en syndebuk, der kunne fritage kompagniadmissionen for ansvaret for fiaskoen.

I *En jysk godsslagtning* bruger forfatteren salget af Stårup gods i årene 1794–1804 som eksempel på en typisk jysk godsslagtning, som alle drog fordel af, godsejerne, staten samt bønderne. I forbindelse med salget blev godset udskiftet og udparcelleret. Teorien om, at der ved selvejersalget var tale om

en protest fra godsejernes side i mod regeringens reformpolitik afviser forfatteren med ordene: »Mig forekommer det lidt søgt, når en simpel økonomisk betragtning kan give en fuld acceptabel forklaring på salgene«, og han påviser, at godsslagtingerne fremmede såvel udskiftningen som selveje, der var hovedpunkterne i regeringens reformprogram.

Om landbrugs krisen i 1730'erne findes der et righoldigt arkivmateriale. I *Baroniet Lindenborgs tiender*, viser Jens Holmgaard, hvorledes denne krise afspejles i bortforpagtningen af de tiender som Lindenborgs besiddere ejede. Umiddelbart synes tabene ikke store, men tienderne var en detalje i det samlede billede, der viser en tendens. Sammenlagt med tabene med forpagtningsafgiften på hovedgården og bøndernes landgilde mener forfatteren, sikkert med rette, at de samlede tab har været betragtelige.

Baggrunden for kornprisstigningen i 1740 skyldes ikke, som hævdet, kun misvækst. Udbyttet af høsten var meget forskellig fra landsdel til landsdel, og mange steder var den slet ikke dårlig. Forklaringen til kornmangelen og prisstigningerne skyldtes ifølge Jens Holmgaard snarere de prisstigninger, der opstod i Europa som følge af krigen der, et forhold, der fristede de korneksporterende købmænd til at holde kornlagrene tilbage i forventning om stigende priser. Regeringens udførselsforbud skaffede ikke mere korn til de misvækstramte marginalområder og byerne, da korneksportørerne blot afventede forbudets ophævelse.

Bogens længste artikel *Brændevinspolitikken i Danmark 1757–1776* er et grundigt studie i 1700-tallets lovgivningsprocesser og centraladministration. Særlig interessant er gennemgangen af de motiver, der ligger bag brændevinslovgivningen. Konflikten/samspelet mellem statens/private interesser og omsorgen for almuens velfærd. Efter læsning af artiklen er man ikke i tvivl om, at 1700-tallets brændevinspolitik var lige så præget af en god portion hyckleri, som den såkaldte alkoholpolitik er det i dag.

I tre mindre studier om landmilitsen og stavnsbåndet *Går den, så går den*, *Eksercitsen bag kirkerne efter gudstjenesten*, og *Er Stavnsbåndet indført 1733?* sætter forfatteren spørgsmålstegn ved flere af vore traditionelle forestillinger om landmilitsen, vornekskab og stavnsbånd.

Jens Holmgaards arbejder metodisk med en forbilledlig grundighed og selv om nogle af hans synspunkter efter anmelderens mening kan diskuteres, så står Jens Holmgaard unægtelig meget stærk i sin argumentation. Han forholder sig kritisk til tidligere forskning uden at hovere eller latterliggøre. Han udviser tværtimod respekt for den, selv om han føler sig kaldet til at revidere nogle af konklusionerne og påviser, at der i mange tilfælde er sket en fejl- eller selvmodsigende fortolkning af kilderne. Forfatteren belærer læseren til at udvise den største forsigtighed, da han også kan påvise, at de primære kilder er behæftede med fejl og selv-

modsigelser. Jens Holmgaards styrke ligger i, at han, der hvor han møder tilsyneladende selvmodsigelser, spørger hvorfor?, og med en detektivisk ildhu søger årsager og motiver. Den særdeles omfattende bibliografi over Jens Holmgaards arbejder, der bringes sidst i bogen, dokumenterer, at Jens Holmgaard er en særdeles flittig og engageret forsker, og man må håbe, at han også i sit otium vil bidrage til den historiske forskning med sine kritiske og lærerige analyser.

Karin Kryger

Anders Vægter Nielsen: *Husmændene – landbosamfundets tabere? Et studie i fæstehusmændenes vilkår på Erholm-Søndergaard fra landboreformer til love 1770–1850*. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Odense 1991. 142 s., ill. 80 kr.

At husmændene fik ringere kår i perioden fra landboreformtiden til 1840'erne, har der ikke været diskussion om. Diskussionen har gået på, om det skete i forbindelse med landboreformerne eller i slutningen af perioden. Hvis man tager udgangspunktet i landboreformtidens lovgivning, er der ingen tvivl. Der skete da en væsentlig forringelse – husmændene blev glemt ved udskiftningen, livsfæstet, hoverireguleringen og ophævelsen af tugtlesretten.

Men hvad betød det i praksis? Vi ved ikke meget om husmændene i tiden 1800–40. Forfatteren har undersøgt husmændene på godset Erholm-Søndergaard på Vestfyn, et mindre til mellemstort gods beliggende midt i skovbygdsområdet; en velstående egn rig på skove, moser og enge. Antallet af fæstehusmænd under godset lå omkring 60, og de fleste fik 4–6 tdr. land jord på landboreformtiden.

Undersøgelsen lægger vægt på de klassiske, kvantitative aspekter: fæste-, erhvervs-, bolig- og velstandsforhold. Fæstevilkårene var gode; en gennemsnitlig fæstetid på over 20 år, langt de fleste fæster afsluttedes med godvillig afståelse efterfulgt af en aftægt. Familiefæstet var det almindelige. Tidspunktet for forbedringerne varierede lidt, gerne mellem 1790 og 1810. På den anden side steg indfæstningen kraftigt, ligesom også pligtarbejdet øgedes kraftigt fra o.1820.

Erhvervsmæssigt var der flere andre muligheder end dagleje, hvor lønnen ikke adskilte sig fra det sædvanlige i området. En del havde håndværk. Mange havde købt jord til – således levede 9 af husmændene i 1845 af deres jord. Velstanden satte sig også spor i husdyrholdet, efter 1800 var det almindeligste to stk. kvæg på et brug.

Tilsvarende voksede bygningerne, og 2- og 3-længede ejendomme blev det helt dominerende efter 1800. Til dels har udflytningen spillet ind. Der var allerede kakkellovne i over 40% af husene i 1790.

Velstandsmæssigt skete et skifte o.1790, hvor efter de fleste skifter viste overskud. Både m.h.t. indbo (kakkellovne, kobberkar, egekister, slagure) og kontanter/udestående fordringer var mange velstående. Særligt steg velstanden op mod 1840. Men der var meget stor forskel i velstanden de enkelte husmænd imellem.

Konklusionen bliver, at der skete en forbedring af husmændenes forhold i forbindelse med landboreformtiden. Væsentligst for denne var tildelingen af jord, ligesom også godsets interesse for husmændenes arbejdskraft spillede ind.

Bogen er et let omarbejdet speciale, og det bærer den selvfølgelig præg af. På tider kan det virke lidt tungt, til gengæld giver de meget udførlige og væsentlige overvejelser om de enkelte kilders udsagn den en pædagogisk værdi. Man skal måske passe en anelse på, hvor meget man kan bygge på arkivalierne fra før landboreformtiden – indimellem kan der være et stort spring fra dem og til virkeligheden.

Der er ingen tvivl om, at husmændene på godset generelt havde det godt efter udskiftningen. Materialet antyder dog også flere steder, at de havde det godt forinden. Og forringelsen op mod 1840 skete kun på enkelte områder, velstadsmæssigt var de sandelig godt med. Måske skete der snarere en stratifikation i denne tid. For husmænd er så mange slags, og fæstehusmændene var de bedste stillede, særligt med deres jordtilliggende. Forfatteren er selv inde på, at de gode forhold ikke gjaldt lejehusmændene.

Et andet forbehold er, at det var en velstående egn, befolkningsmæssigt ikke under stort pres, og den var rig på andre resurser. I anden forbindelse har jeg tidligere gennemgået godsarkivet og blev også slået af de rige husmandsskifter. Blandt skifterne var en del, som indholdt værktøj og lagre af produkter i forbindelse med forskelligt træarbejde. En del af velstanden kunne netop skyldes udnyttelse af skovene.

Men skal derfor være forsigtig med at drage for generelle slutninger af dette materiale. Fæstehusmændene under Erholm-Søndergaard adskiller sig markant fra de lollandske og sjællandske husmænd, som nok har været dominerende i historikernes bevidsthed. Flere studier, både i andre husmandstyper og andre lokaliteter, skal til. Måtte dette udmærkede studie være en inspiration til disse.

Peter Korsgaard

Lisbeth Nielsen og Poul Porskær Poulsen, *Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn og dets mennesker belyst gennem Herredsretten 1858–1890*. 168 s. illustreret. Pris kr. 100,-. Udg. af Landbohistorisk Selskab 1991.

I lokalsamfundene på landet har samspillet mellem mennesker traditionelt været reguleret af en række uudtalte spilleregler, som ikke desto mindre er en integreret del af de fastboendes sprog og erfaringsverden. Hverdagslivets spilleregler skal tjene til at undgå »definitive« konflikter. De skal forhindre, at naboer og sognefæller kommer med ærekrænkende udtalelser eller ryger i totterne på hinanden, så de ikke fremover kan være i stue sammen. Sognefolkene »glider af« på konflikterne, fordi de lever i et lukket samfund, hvor de er tvungne til også næste dag at omgås hinanden. Denne konfliktskyende adfærd i sprog og normer rækker langt tilbage i bondekulturen, og er vel først for alvor under opløsning efter 1960.

Men naturligvis kunne brud og konflikter ikke helt undgås. Ærekrænkende udtalelser og brud på de gældende normer fandt sted, enten uforvarende eller fordi der skulle afprøves grænser for magt og indflydelse i sognet. Herom handler den glimrende bog *Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn*.

Forfatterens udgangspunkt er et kandidatstipendium, hvor de behandlede emnet Mennesker, mentalitet og kultur i et midtjysk bondesamfund, nærmere betegnet Gødvad sogn 1840 – 1940. I bogen er tidsperioden begrænset til årene 1858 - 1890, og kildematerialet er primært en række sager fra herredsretten i Kjellerup. Ud fra dette spændende materiale lykkes det forfatterne at fortælle ganske meget om magt, ære og personligt omdømme i nærsamfundet, og dermed også om mentalitet og kultur i det danske bondesamfund i forrige århundrede.

Bogen koncentrerer om to hovedtemaer: Ære og omdømme, belyst ud fra injuriesager, hvor det for mænds vedkommende især drejer sig om beskyldninger for uhæderlighed og løgnagtighed, mens det for kvindernes vedkommende primært drejer sig om dyd og moral. Samt magt og prestige, belyst ved hjælp af anklager rettet mod sognefogeden og ud fra en sag mellem husmænd og gårdmænd om betaling af en græsningsafgift.

Mange af konflikterne, der vedrørte mænds ære og omdømme, verserede mellem ligemænd i det sociale hieraki. Injurierne omhandlede, at der i lokalsamfundet var sket krænkelse af det personlige omdømme eller brud på gældende normer for anstændighed. Eksempelvis at Chresten Sørensen Væver kaldte en anden Gødvad-mand for en kæltringer. Modparten havde overskredet en grænse for acceptabel adfærd i det indbyrdes forhold, og tingene skulle derfor sættes på plads. Herredskontoret fungerede i sagen ofte blot som et redskab. Indsendelsen af klagen tjente tit alene som et helt nødvendigt dementi, der i sig selv stillede krænkelsen i bero.

Retssager om kvinders ære er fåtallige. Forfatterne har givetvis ret, når de forklarer det med, at samfundet i vid udstrækning havde bygget grænser omkring kvinden i form af et omdømme knyttet til dyd og seksualitet. Kvinder skulle værne om deres

omdømme, men det skulle ikke ske offentligt via herredsretten. At få sin ærbarhed op i en offentlig diskussion i lokalsamfundets rygter og sladder var en betænkelig sag og kunne måske skade næsten lige så meget som at tie. Bogen bringer en sag om sygigen Christine, hvormed forfatterne på glimrende vis redegør for problematikken. Derimod forekommer en grim beretning om fødsel i dølgsmål i alt fald delvis at falde udenfor bogens hovedsigte.

I en længerevarende konflikt mellem sognefolk og sognefoged Chresten Hansen sætter forfatterne fokus på magtforholdet i lokalsamfundet. Mange spændende aspekter belyses, men ud fra det kildemateriale, der benyttes i bogen, virker det for læserne ikke helt overbevisende, når de ser sognefogedsagerne som et led i en magtkamp mellem det gamle sognecentrum, Gødvad by, og yngre selvbevidste gårdmænd i udflytterområdet Nørreskov. Magtkampen har givetvis været til stede, blot kan det retslige kildemateriale ikke stå alene til belysning af specielt dette.

Uanset denne lille indvending er det absolut værd at fremhæve det frugtbare i at belyse sogneforhold på grundlag af herredsrettens materiale. Forfatterens hovedmål er ikke at påvise sandheden i de enkelte sager, men derimod at få mere at vide om den lokale mentalitet og kultur. Det lykkes på en ganske inspirerende måde, og bogen kan kun tjene som et forbillede for andre, der arbejder med kulturhistorie og mentalitetshistorie. Som en ekstra håndsrækning til videre studier afslutter de to forfattere bogen med en diskussion af historiske og antropologiske metoder i studiet af lokalsamfundet.

Henning Ringgaard Lauridsen

Ole Degn: *Fra den stråtekte til amtets største skole, Overlund skole i Viborg 1740 – 30. november – 1990*. Udgivet af Overlund Skole. 96 s. ill. kr. 60.

Christian 6's skoleanordning fra 1739/40 påbød, at der overalt i landet skulle oprettets skoler, hvor degnene kunne undervise i børnelærdom. I forbindelse med loven var der ikke taget højde for finansieringen af skolen, og mange steder opfyldte man derfor ikke lovens krav. I Overlund ejede Charlotte Amalie Lange fra Asmild Kloster kirken og samtlige gårde i sognet. Hun tog kongens lov alvorligt, og som følge heraf skænkede hun et hus med jord i Overlund til degnebolig og skole. Gavebrevet er dateret 30. november 1740, og det er derfor blevet Overlund Skoles »dåbsattest«. 250 års dagen i 1990 markeredes bl.a. med denne bog.

Forfatteren begynder med en redegørelse for baggrunden for skolens jubilæum og går derefter over til en generel gennemgang af periodens skolelove, tilsyn og økonomi, som kortfattet og klart

fremlægges med gode eksempler på, hvad lovene betød i praksis for Overlund Skole.

Skolens bygninger bestod i 1740 af to længer, hvoraf den ene var stald og den anden delt mellem lærerbolig og skolestue, men efter adskillige om- og tilbygninger var skolen i 1972 blevet amtets største. Denne bygningsmæssige udvikling følger Ole Degn minutitøst – måske for minutitøst for de fleste læsere.

Skolens lærere var trofaste mod deres kald; i perioden fra 1805 til 1916 var der således kun ansat fire lærere på skolen, og det til trods for, at lærergerningen var ringe betalt. I 1845 døde lærer Laursen, og efter 40 års tjeneste på skolen var boets overskud så beskedent som 17 rdl. – til sammenligning kostede Laursens begravelse alene 30 rdl.

Ud over at holde skole skulle læreren efter skoleloven i 1814 også være kirkesanger. En stor del af lærerlønningen bestod af naturalier, i form af landbrugsafgrøder og jord, således at skolelæreren også var landbruger som de fleste af forældrene til hans elever.

Elevtallet i skolen voksede naturligvis også, efterhånden som skolen blev udvidet. I 1740'erne var der i gennemsnit 61 elever i skolen, og det tal var i 1980'erne vokset til over 800. Mere overraskende er det nok, at klassekvotienterne ikke altid har været så høje, som beretninger om tidligere tiders skolegang ofte lader ane; ganske vist viser Ole Degns undersøgelse, at klasserne generelt havde flere elever tidligere i dette århundrede, men f.eks. i perioden 1910–29 var der faktisk ikke flere børn i klasserne end i vore dage. Med til billedet af de store klasser hører også, at forsømmelserne i tidligere tider var ganske omfattende, fordi forældrene behøvede børnenes arbejdskraft, og dermed blev det faktiske antal elever i klasserne noget lavere.

I kapitlet, der omhandler skolebørnene, har forfatteren valgt at bringe 10 helsides skole/klassebilleder fra ca. 1900 til 1986 med navnene på hovedparten af eleverne. Ideen med at vise skolebørn til forskellige tider er god, men den kunne nok være gennemført med lidt færre billeder.

Det sidste store kapitel i bogen har forfatteren kaldt »Skolegangen og undervisningen«. Heri behandler han en lang række vidt forskellige emner såsom skolestuens indretning, frikvarterets lege, skolefag og skolebøger, aftenskolen osv.

Bogen afsluttes med en fortegnelse over samtlige lærere og ansatte på skolen fra 1740 til 1990 samt en omfattende litteraturliste, der bl.a. indeholder en fortegnelse over anvendte bøger ved skolen i perioden ca. 1814–1920.

Forfatteren har holdt meget stramt på den emnemæssige opdeling, og især i bogens sidste halvdel bringer det læseren frem og tilbage mellem 1740 og 1990 i så hurtig en rækkefølge, at det virker noget uoverskueligt. Illustrationerne understreger dette generelle indtryk – f.eks. på opslaget side 78–79. Til venstre ses et foto af skolens nye

edb-lokale, og på modstående side gengives et udsnit af geografibogen fra 1842!

Forfatteren har skrevet en bog med mange oplysninger og tal, baseret på en omfattende gennemgang af det relevante kildemateriale. Han har forsøgt at sætte forholdene ved Overlund Skole ind i en større sammenhæng, hvilket også i vid udstrækning er lykkedes. Bogen er et grundigt og gennemarbejdet stykke lokalhistorie, som også kan læses med stort udbytte af skolehistorisk interesserede uden for Overlund.

Holger Dyrbye

Preben Mellbye-Hansen: *De Danske Kronjuveler*. Rosenborg 1990, 213 sider. Grafisk tilrettelæggelse Thora Fisker.

Tænk, hvis dronning Margrethe indleverede den lille fine sorte kuffert med kronjuvelerne til Arje Griegst og bad ham sammensætte et eller flere nye sæt smykker af de eksisterende juveler. Vi ville finde det forbløffende. Men den beretning, Preben Mellbye-Hansen giver os i sin bog om de danske kronjuveler, er beretningen om deres forvandling. Fra dronning Sophie Magdalene løfter dronningens juveler ud af den personlige sfære ind i monarkiets, så de får samme status som kronregalierne, til dronning Alexandrine standser forandlingsprocessen. Hun levede i en tid, hvor man satte ærbødighed mod fortiden og forgængerne lig med bevaring. Ja allerede de to foregående dronninger nøjedes egentlig med beskedne tilføjelser oftest af historisk karakter til de fire store smykkesæt som dronning Caroline Amalie i 1840'erne havde ladet den tyske juveller C. M. Weishaupt fra Hanau udføre i den stil Napoleons hof havde gjort eftertragtet i Europa. For Caroline Amalie og hendes forgængere var kronjuvelerne ikke ensbetydende med de eksisterende smykker, men med de eksisterende ædelstene. Det var deres strålekraft, det var dem der som herskerinsignier skulle følge kronen fremfor personen, ikke deres indfatning. Denne kunne følge moden og den personlige smag. Men sådan er det ikke længere i en tid, der tvivler på sin kvalitet. På den måde gik det til, at de danske kronjuveler »stivnede« i de fire sæt Christian 8.s dronning lod fremstille. Det var dronning Lovisa, der samlede disse i det transportable skrin, hvor hvert smykke har sin tilmålte plads, og hvor foranderligheden består i, at de kan skifte opholdsted fra skatkammeret på Rosenborg til den til enhver tid regerende dronning, hvilket nu sker lejlighedsvist.

Det er et formidabelt overblik og et særdeles omhyggeligt arkiv- og genstandsstudium, der ligger til grund for Preben Mellbye-Hansens bog. Rekonstruktionen af smykkernes tilblivelses- og forandlingshistorie er endt med foruden en vægtig katalogdel at blive en uhøjtideligt skrevet fortæ-

ling, der for nogle måske kan skjule, hvor stor en kunst den er. Over for et sådant arbejde får jeg lidt den samme triste følelse som ved erkendelsen af at tilhøre den sidste generation, der kan synge med på Gud Ske Tak og Lov. Godt at Rosenborg ligesom med Gudmund Boesens bog om Kronregalierne fra 1987 lægger sig som flagskib i den genstandsrelevante forskning, for formidlingen af vore rige permanente samlinger, som uden viden omkring sig langsomt dør.

Bogen er djærvt lagt an med et kapitel for hver af de syv implicerede dronninger, et om Frederik 4.s datter prinsesse Charlotte Amalie som ligesom sin svigerinde interesserede sig stærkt for de kongelige juveler og deres skæbne. Endelig er Grevinde Danner med i rækken.

Teksten vinder i overskuelighed efterhånden som den skrider frem. Opsamlingen af juvelernes historie før Sophie Magadalenes tid gør første kapitel kompliceret. Men det er flot at følge f.eks. testamentets »store firkantede brillant« frem til den i ændret form opræder som midtersten i den store brillanthalskæde, hovedstykket blandt kronjuvelerne. Her manøvreres fra arkivalske oplysninger til identificering af de bevarede og stemplede tiloversblevne indfatninger til kærlig og minutøs gennemgang af selve genstanden.

De mange også mindre kendte dronningeportrætter, der pryder bogen, er med til at give krop og liv til smykkerne. Selvom malerne ofte har haft den uvane, at forsyne deres modeller med rene fantasismykker og portrætterne derfor ikke har den dokumentariske værdi historikeren kunne ønske sig, er de gode kilder, for læseren et helt uundværligt »duftmateriale«. Men også forfatterens egen skildring af de personligheder der bar smykkerne er en vigtig dimension i bogen, hans hjerte synes at ligge hos dronningerne snarere end hos guldsmedene.

Indledningen lover os dramatiske pointer i juvelernes historie, og der hentydes naturligvis til Caroline Mathildes omgang med juvelerne, der ender med et salg på åben gade i Hamborg. Helt uimodståelig er redegørelsen for det sammenstød der finder sted mellem Worsøes moderne antikvariske synspunkter ifølge hvilke de kongelige skatte bør udstilles for offentligheden og bourgeoisen Louise Rasmussens blandede tingene sammen i levet privatliv.

Kun den der er inde i stofområdet på forhånd kan bruge billedteksterne uden først at have læst bogen. Denne er til gengæld uhyre nem at orientere sig i, hvilket for en stor del må skyldes Thora Fiskers tilrettelæggelse i den klassiske danske tradition. Klassisk i samme forstand som Kåre Klint og Lis Ahlman, nøgterne, stramt og funktionelt, men med det stænk af humor som også præger teksten. En særlig – kvindelig? – sans for detaljen præger bogen, som når vi får blikket skærpet for den lille løse brillant, dronning Louise får indfattet hos hofjuveler Michelsen fordi Thora Fisker hæver

den ud og lader den være punktum'et for historien. Det kan hun gøre fordi hun kender teksten godt og holder af materialet.

Mette Thelle

Henry Hansen: *Politikens Havekoloni »Valhøj«*. Rødovre Lokalhistoriske Samfund 1989. 117 sider, illustreret.

Her er en lokalhistorisk bog om et afgrænset emne, som ikke sætter sit emne ind i en bred sammenhæng og ikke bruger plads på perspektivering til højre og venstre. Men det krav om bredde og udsyn fra det lokale, vi normalt sætter som krav til god lokalhistorie, er nok et krav, der i stigende grad bør afviges fra. Lokalhistorien befinder sig heldigvis ikke på samme stade som for 20 år siden, og der er stadig flere områder, hvor nye lokalhistoriske bøger kan stå på skuldrene af ældre bøger. Det er baggrunden for, at bredden og perspektiveringen ikke savnes i Henry Hansens bog.

Rødovre kommune fik sit lokalhistoriske basisværk i slutningen af 70'erne, Rødovre 1901–76, hvor de brede udviklingslinier forbillidligt blev beskrevet. Så når en forfatter går i dybden med et lokalt emne, må det ikke blot være legitimt men endog en dyd ikke at bruge plads på rammebeskrivelser, der allerede er trykt. I det perspektiv er det ingen kritik, at »Politikens Havekoloni« Valhøj er en enkelt havekolonis historie, og at man ikke får de danske havekoloniers historie præsenteret sideløbende og heller ikke den øvrige lokale historie indenfor emnets tidsramme.

Det er historien om havekolonien Valhøj i Rødovre, der fik en levetid på 11 år. Dagbladet Politiken etablerede kolonien i 1909 som et socialfilantropisk initiativ på et tidspunkt, hvor socialfilantropien ellers længe ikke havde været den bærende ideologi. Men initiativet rettede sig mod københavnske skolebørn, og overfor børn var filantropi stadig acceptabel.

Historien om Valhøj er naturligvis ekstraordinært godt dokumenteret, idet Politiken som koloniens bagmand ikke forsømt at slå journalistisk mønt af sit initiativ. Omtalerne i avisen har givet forfatteren et materiale, der fortæller om andre aspekter af havekoloniens liv, end dem, man møder i sådanne foreningers forhandlingsprotokoller.

Bogen fortæller meget levende koloniens udviklings- og hverdags/festhistorie på dette grundlag, og kildegrundlaget betinger en repræsentation af godgørerens holdninger, som man ellers sjældent møder i beskrivelser af socialfilantropiske projekter.

Bogens udstyr er, som altid når det gælder udgivelser fra Rødovre Lokalhistoriske Samfund, fornemt.

Poul Sverrild

Bertel Petersen: *Som jeg husker det – erindringer fra en amagergård*. Dragør Lokalhistoriske Arkiv 1990. Ill. 173 s. 200 kr.

Hverdagslivet i Hollønderbyen eller Store Magleby på Amager i første halvdel af dette århundrede er efterhånden særdeles godt belyst i erindringslitteraturen takket være to fremragende eksempler på denne genre: *Jan Dirchsen: Hollønderbyen og dens mennesker*. Nationalmuseet 1982, (omtalt i Fortid og Nutid 1983 s. 230 f.) og Bertel Petersens ovennævnte bog.

De to fremstillinger supplerer hinanden på bedste måde. Jan Dirchsen (f. 1904) er fra Holløndergården midt i Store Magleby og koncentrerer sine erindringsbilleder om livet i selve landsbyen hen imod 2. verdenskrig, mens Bertel Petersen (f. 1896) er fra udflyttergården »Aldershvile«, der ligger tæt på grænsen til Dragør, og han beretter især om tiden fra 1905 og indtil slutningen af tyverne.

Bertel Petersen, der siden 1929 har været gårdmand i Smørum, er en glimrende fortæller, der først kom i gang med at skrive erindringer på foranledning af Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, men han fik senere lyst til at skrive mere udførligt om barne- og ungdomsårene på Amager.

Bogen optræder såvel fagligt som æstetisk meget fint. Gunvor Petersen påbegyndte redaktionen af manuskriptet, og efter hendes alt for tidlige død blev dette arbejde videreført af den fhv. leder af Dragør Lokalhistoriske Arkiv, Birte Hjorth, der har forsynet fremstillingen med korte og præcise noter og henvisninger samt en nyttig indledning om byens, gårdens og familiens historie. Ydermere har det været så heldigt, at fotograf Dirch Jansen, der er forfatterens nevø, bebod »Aldershvile«, og han har kunnet illustrere bogen med en række glimrende fotos af genstande og møbler, som Bertel Petersen fortæller om i erindringerne, samtidig med at han med et vellykket resultat har stået for den grafiske tilrettelægning af bogen, der bl.a. omfatter en morsom grundtegnning af gården og dens omgivelser tegnet af Bertel Petersen i 1905, samt et matrikelkort, der viser gårdens spredte jorder.

Jeg skal afstå fra et egentligt referat af bogen, men blot påpege at ud fra en landbrugshistorisk synsvinkel, er noget af det mest værdifulde i bogen, Bertel Petersens grundige og meget interessante, velillustrerede fortælling om arbejdsprocesserne i det traditionelle amagerlandbrug, hvor hovedvægten lå på dyrkning af grøntsager på friland til det nære marked i København, men hvor der imidlertid også indgik kornavl og et vist kreaturhold, som dog især fandt sted af hensyn til gødningen.

Karl-Erik Frandsen

Christian Christiansen: *Syv år blandt krigsfanger – Erindringer 1942–48*. Odense Universitets Forlag, 1991.

Tid til at skrive – –

Denne bog handler om humanitært arbejde blandt krigsfanger i Tyskland, England og Egypten under anden Verdenskrig.

Fra foråret 1942 til maj 1945 var der syv udsendinge fra KFUMs Verdensforbund tilknyttet krigsfangearbejdet i Tyskland. To af dem var danske. Den ene, den unge teolog Chr. Christiansen, var derefter selv en slags krigsfange i Rusland et års tid, men fortsatte så sit arbejde indtil 1948.

I kraft af aftaler med de tyske myndigheder og med Geneve-konventionen om krigsfangers vilkår i ryggen havde KFUMs Krigsfangehjælps medarbejdere en status omtrent som Røde Kors folk. Chr. Christiansen kunne altså aflægge besøg i lejre med allierede krigsfanger. Hans geografiske virkeområde var det nordlige og sydøstlige Tyskland. Hans arbejde var at medvirke til, at de fangne soldater kunne få noget fornuftigt ud af en ellers ørkesløs tilværelse, at bringe hjælp og opmuntring af åndelig art – og lejlighedsvis også af materiel karakter – men ikke at inspicere.

Da kanonerne tav i maj 1945, var C. C. i Berlin og blev derfor »befriet« af russerne. De anså ham åbenbart for at være fordægtig. Han blev sendt til Moskva og kom selv til at tilbringe et helt år i krigsfangelejr og fængsel. Nu havde han på skrappeste vis lært på egen krop, hvad det vil sige at være berøvet friheden. En viden, som han givetvis kunne gøre brug af i sin fremtidige indsats blandt fanger og internerede. Og det tør nok siges, at C. C. har gjort en indsats. Først i forlængelse af anden Verdenskrig blandt tyske krigsfanger i England – stadig under KFUMS Verdensforbunds auspicer – dernæst i engelske lejre med tyske krigsfanger i Egypten. Senere var han i årevis tilknyttet hjælpearbejdet blandt Palæstina-flygtninge; og han har arbejdet for Udenrigsministeriet med u-lands- og flygtningespørgsmål.

Syv år blandt krigsfanger handler om årene 1942–48. Disse år gav C. C. en vældig indsigt i krigsfangearbejdet. En oftest overset del af krigen og dens følger. Bogen er blevet til på opfordring af styringsgruppen for projektet Kirken under besættelsen, som Odense Universitet under Aage Trommers ledelse har haft i gang i nogle år. Den er udgivet med støtte fra en række stærke fonde. – Alle implicerede har ære af dette værk.

Anden Verdenskrigs umådelige sum af begivenheder fulde af død, lidelser og elendighed har som bekendt aflødt et meget stort antal bøger om selve krigen. Kampene på alle fronter er behandlet og genbehandlet i tallose bøger og film. KZ-lejrene er beskrevet igen og igen. Og stadig kommer der nye fremstillinger. Syv år blandt krigsfanger forekommer ikke desto mindre at være en bog, hvor man

uvilkårligt tænker: endelig! – Endelig en forfatter, som på en stillfærdig, men indsigtfuld og engageret måde tager fat på at berette om, hvad der skete, når kampen for den enkelte soldat var forbi, og han på ubestemt tid blev fange hos fjenden. C. C. skriver om det med baggrund i egen erfaring og på basis af egen indsats, men med en objektiv distance til begivenhederne. At Røde Kors arbejdede i krigsfangelejrene er en kendt sag, men at KFUMs Verdensforbund ydede en storslået indsats af den karakter, C. C. var med i, var nyt for mig.

Som Prædikeren siger: Der er en tid til at tie og en tid til at tale; og C. C. refererer, at han blev indskærpet det første, at tie, da han i 1942 kom til Berlin. Nu 50 år efter er det i høj grad tid til at tale; og det gør han så. Blottet for trang til at dramatisere eller bringe sig selv i fokus beretter C. C. løs om engelske soldater i tyske lejre, om polakker, franskmænd og amerikanere samme sted, om russiske krigsfanger hos tyskerne og om tyske hos russerne og englænderne. – I et lille afsnit fortæller han om et besøg hos danske politifolk i Dresden-Leipzig området. Fra KZlejren Buchenwald var de takket være det danske udenrigsministerium og Dansk Røde Kors blevet overført til krigsfangelejre under den tyske hærledelses kommando og omfattet af Geneve-konventionens bestemmelser. Dette var afgørende.

I et indledende kapitel gør forfatteren opmærksom på, at der var en verden til forskel på, om man som KZ-fange var en retsløs person underkastet SS, statens forgødbefindende, eller om man som krigsfange blev behandlet efter gældende regler og aftaler. Det er godt at få slået fast, at de militære tyske myndigheder stort set overholdt reglerne i forhold til de vestallierede og i hvert fald også delvis, når det gjaldt polske krigsfanger. I lejrene var der bibliotek, biograf, ja, der var eksempler på universitetspræget undervisning. Det bedste af typen oven i købet i en lejr med polske officerer. Orkestre i stil med symfoniorkestre forekom. Sport og underholdning af alle arter havde fangne soldater god lejlighed til at tage del i. God orden og tålelig humør var langt fra altid nogen mangelvare – især ikke i de lejre, der rummede engelske soldater.

På den anden side er det tragisk ud over alle emotionelle grænser endnu en gang at blive mindet om, at de kæmpemæssige tal af russiske krigsfanger simpelt hen var en uoverkommelig opgave for de militære tyske myndigheder, og at man følgelig lod de arme soldater gå til grunde i hundred tusindvis, ja, vel 2–3 millioner mand, som følge af mangel på mad og den mest nødtørftige beskyttelse mod vind og vejr.

C. C. beretter nøjternt og sagligt og ikke så lidt diplomatisk om sit personlige arbejde blandt krigsfangerne og om sine kontakter med lejrlederne. Undertiden forekommer det mig, at hans stemme-

føring er for kontrolleret, for objektivt refererende. Det er dog et af verdenshistoriens mest makabre hændelsesforløb, han var midt i. Han overværede således på få kilometers afstand det engelske bombardement af Dresden i februar 1945. På et hængende hår var han nær selv kommet til byen tids nok til at blive et af de talløse ofre, han næste dag så »stabled op i lange høje rækker langs jernbanestationen i hele dens længde – som man stabler træstammer ude i en skov rummeter efter rummeter.« – Som ved tyskernes overgreb på de værgeløse russiske soldater igen her ved en allieret krigsforbrydelse: en tilsyneladende lidenskabsløs konstatering af et hændelsesforløb. Er det kirkens mand, der holder sig sit »dømmer ikke!« for øje? Nej, det er det ikke; og de vidste, hvad de gjorde på begge sider; men C. C. kan den kunst at holde sig til det, han ser som sin opgave: at berette om KFUMs Verdensforbunds indsats i krigsfangelejrene og så alligevel få sagt alt det, som stadig skal siges om alle de frygtelige begivenheder, krigen bestod af.

C. C. kipper med flaget for såvel engelske som tyske lejrkommandanter, der handlede på en menneskeligt ansvarlig måde – ofte i strid med det system, de selv gjorde tjeneste i.

Under læsning af bogen får man ikke lejlighed til at glemme, at det er en kirkens mand, en kristen praktiker, der fører pennen. Selv om krigsfangeseekretæren også løser en masse materielle problemer hen ad vejen – under slutkampene om Berlin var han en halv snes dage travlt beskæftiget med at køre rundt med Røde-Kors pakker – er det alligevel som oftest den kristelige omsorg, der bliver dvælet ved. Der berettes om gudstjenester, om altergang og andagt, om prædikener, foredrag og studiekredse, om bøn og salmesang. Alt sammen stillfærdigt og professionelt; og man får et stærkt indtryk af den trost, et frit og aktivt menneske med hjertet på rette sted i kirkens tjeneste kunne bringe til krigsfangerne, uanset hvilket land de kom fra, og uanset hvilken tro de måtte have.

Opholdet i russisk krigsfangelejr og i fængslet i Moskva rummer berettiget et par kapitler for sig. Grotteske og paradoksale scener veksler med rørende og gribende situationer, alt beskrevet af en mand, der helt grundløst blev udsat for NKVDs og Stalin-tidens vilkårlighed. Meget smuk er beskrivelsen af, hvorledes Chr. Christiansen i søvnløse nætter lod tankerne gå tilbage til den lykkelige barndom i Viborg og derved fik styrke til at holde ud og sætte sin vilje op imod det system, han var prisgivet. Man får på fornemmelsen, at der er en sammenhæng mellem denne glæde ved erindringen om barndommen i Viborg og det lidt overraskende, at bogen har et forord ikke af Aage Trommer og ikke af projektgruppens formand Vincent Lind, men af biskoppen over Viborg stift. Det kan ikke alene være tænkt som en adækvat artighed fra en kirkens tjener gennem 50 år. Johs. W. Jacobsen kvitterer da også smukt ved at udtrykke

sin glæde over »at måtte følge dette fine menneskelige dokument på vej.« – Det samme gør nærværende anmelder af Syv år blandt krigsfanger.

Arne Gammelgaard

Kirsten Geertsen: *Dannet ung Pige søges. Perfekt i dansk Stenografi og Maskinskrivning. Gerne Kendskab til Sprog. Kvinder på Kontor 1900 – 1940.* 367 s., Akademisk Forlag, 1990, 248 kr.

»Har kvinderne i de stillinger, i hvilke de findes ansatte, og i hvilke de har fået lige uddannelse med mænd, vist sig lige så anvendelige som mænd eller bedre eller mindre anvendelige?« lød et runspørge til de statslige chefer fra Lønningskommissionen i 1917. Postmestrene var ikke i tvivl, når det gjaldt de kvindelige kontorister: »De er bedst anvendelige til at arbejde under ledelse og ved ensidigt arbejde.« Anledningen til denne udveksling af synspunkter var forarbejdet til tjenestemandsløven, der kom i 1919. Siden slutningen af 1800-tallet var kontorarbejdets omfang vokset, og en del af udvidelsen af arbejdsstyrken var unge kvinder, således at de kvindelige kontorister fra 1920–1940 udgjorde knapt halvdelen af de kontoransatte. Statens kontorfolk indgik traditionelt i et advancementsmønster forbundet med anciennitet, og her truede de faglærte kvindelige kontorister deres mandlige kolleger i lige konkurrence. Med tjenestemandsløven kom der en mulighed for at undlade at optage kvinderne i de ny elevstillinger, og den blev brugt. De kvindelige ansøgere blev henviset til kontoriststillingerne, hvor de kunne fungere som billig, letudskiftelig arbejdskraft.

De fleste kvinder på kontor var unge, ugifte og ansat i en underordnet stilling, formelt ufaglærte men ofte uddannet for egne midler på et af de mange betalingskurser for kvinder. De måtte klare sig for det halve af hvad mænd i underordnede stillinger tjente, selv hvis de avancerede til bogholdersker, tjente de mindre.

Kirsten Geertsen analyserer det kønsopdelte kontorarbejdsmarked og de kvindelige kontoristers vilkår ud fra to hovedsynspunkter: Arbejdsgiverne efterspurte »dannethed« – hvad var ingredienserne i den, og hvad betød den for kontorkvinderne som nye lønarbejdere? Den dominerende holdning til kvinders rolle i samfundet er det andet gennemgående parameter i analysen.

Piger »af god familie og med gode skolekendskaber«, med ansvarsbevidsthed, arbejdsomhed, beskedenhed, stolthed over ikke at tilhøre arbejderklassen og utilbøjelighed til selvbeklagelse var en god arbejdskraft. Kirsten Geertsen forbinder disse holdninger med pigeopdragelsen i det selvejende småborgerskab. Det var ikke socialisations-træk, der gjorde HKs agitation overfor kontori-sterne lettere. Til gengæld ser hun gennemgående

eksempler på, at der også følger en selvbevidsthed og humor med i bagagen, der rummer et potentiale for hverdagslivets oprør.

Lige gyldige eller negative holdninger til kvindernes fagorganisation fandtes også i arbejderhjem. Måske spillede det ind, at man var enige om, at kvindernes arbejdsmarkedstilknytning ikke måtte give dem en så kraftig faglig identitet, at deres opgaver som husmødre gled i baggrunden?

I sin gennemgang af de kvindelige kontoristers uddannelse, løn, arbejdstid og fysiske arbejdsforhold samt arbejdsgivernes syn på den kvindelige arbejdskraft og HK og andre lønmodtagerorganisationers aktiviteter viser Kirsten Geertsen, hvordan et patriarkalsk kvindesyn gennemsyrede opfattelsen af de kvindelige lønarbejdere på kontor.

Mændene, som aktører i de rammer som det kapitalistiske samfund stillede, var enige om, at det var i deres interesse, hvis kvinderne holdt sig til kødgryderne. Det betød for arbejdsmarkedet, at de fastholdt en kønsbestemt ansættelses- og advancementspolitik og derved fik en stabil mandlig arbejdskraft, der var velpasset hjemmefra og dertil en stedse ung, kvindelig arbejdskraft, der ikke stillede for store krav. Med kvinderne underordnet mændene i kontorhierakiet undslap mændene som gruppe desuden underdogrollen. Synspunkter, der fastholdt eller fremmede denne struktur, blev formuleret gennem hele perioden i mange sammenhænge. Bogen byder på mange hårrejsende morsomme citater.

I behandlingen af HK og de offentlige kontorforeningers kvindepolitik fremhæves de aktive kvinder. Det er en af bogens fortjenstfulde træk, at både organiserede og uorganiserede kvinders handlinger og motiver fremdrages og vurderes nuanceret. Dermed træder bogen ind som en fornem repræsentant for den linie i kvindeforskningen, der ønsker at omskrive historien med kvinder som det handlende subjekt. Afhandlingen er blevet til i et nordisk kvindeforskningsprojekt, der blev igangsat i begyndelsen af 1980'erne. I sit konsekvent gennemførte synspunkt om det patriarkalske kvindesyn som basgangen i holdningerne til kvindearbejdet på kontor, danner bogen en modoffentlighed til samme patriarkalske kvindesyn. Kirsten Geertsen går til biddet med at beskrive og analysere holdninger, der i mellemtiden er blevet tabubelagte. Det er velgørende og væsentligt. Hun viser, hvordan kønskonflikten har virket slørende på klassekonflikten i en kompliceret sammenhæng med småborgerlig socialisation, pigeopdragelse og svingende konjunkturer på arbejdsmarkedet.

Forfatteren har været på jagt i et stort og varieret kildemateriale. En del af kildegrundlaget er udtalelser fremsat i en offentlig, ofte propagandistisk sammenhæng. Taget hver for sig, ville jeg umiddelbart tvivle på deres repræsentativitet. Den store mængde, der citeres, bl.a. fra dagspressen, gør, at de ikke kan fejles af bordet som uvedkom-

mende for kvindernes og arbejdsgivernes selvopfattelse.

Med en så gennemført tese er der sider af kontorlivet, der behandles mere kursorisk, f.eks. organisation i kontorerne, der var meget forskelligartet for små og store virksomheder. Måske undervurderer Kirsten Geertsen det personlige frirum, der lå i at sige op, da et voksende offentligt kontorhold sidst i perioden forbedrede kvindernes position som arbejdskraftsælgere. (Kontorflakke! vrængede arbejdsgiverne..) Jeg ville nok lægge mere vægt på markedsmekanismerne som årsager til udsvingene i de kvindelige kontoristers vilkår. Den gennemgående tendens i lønarbejdets historie til at forholdet mellem mænds og kvinders løn ligger mellem 1 til 2 og 3 til 4 skrider imidlertid på en forklaring. Denne bog leverer et velarbejdet bud.

Bogen er herligt velskrevet, bl.a. fordi forfatteren er personligt tilstede i sine formuleringer. Dette, sammen med mange og velgennemtænkt appetitlige overskrifter, må vække interesse hos en bred kreds af læsere.

Lise Skjøt-Pedersen

Københavnsegnen og lokalarkiverne. Red. af Peter Blumensaadt, Bente Dahl Hansen og Lise Skjøt Pedersen. 32 s. Udgivet af Lokalhistoriske Arkiver i Stor-København, LASK.

Lokalarkiverne i det storkøbenhavnske område har udgivet et lille skrift, der har som formål at præsentere arkivernes arbejdsfelt. Den lille bog er

en indbydende og flot tryksag, vel tilrettelagt og med smukke billedgengivelser.

En velskrevet artikel af Jeppe Tønsberg optager godt halvdelen af bogens sider. Hovedstadsregionens udvikling gennem 800 år skildres i brede træk. Tønsberg lægger vægten på forbindelserne mellem opland og byudvikling, på de naturgivne ressourcer og regionens rekreative muligheder og dermed også på erhvervs- og befolkningsudviklingen. Amagerbønder, den kgl. dyrehave, industrialiseringen ved Mølleåen, Københavns befæstning, de sanitære forhold, de kulturelle og politiske institutioner samt hovedstadens vækst og stagnation er nogle af emnerne i den udmærkede oversigtsartikel.

Resten af bogen indeholder en præsentation af Københavnsegnens lokal- og kommunearkiver. I kort form orienteres om, hvad arkiverne kan tilbyde publikum. Ligeledes redegør redaktionen for det omfattende ordnings-, registrerings- og beværingsarbejde, der foregår bag kulisserne, herunder de fælles normer og standarder for arkivarbejdet. Til slut omtales SLA som landsdækkende organisation samt LASKs rolle i hovedstadsregionen.

Det lille skrift fra LASK er givetvis tiltænkt en bred målgruppe, der ønsker at vide lidt om lokalarkivernes indsats og opgaver. Som sådan er den sandsynligvis nyttig. Men desværre udelader redaktionen helt at give eksempler på, hvilke spændende kildegrupper, brugerne i rigt mål kan finde i arkiverne. Ej heller er der omtale af publikationer, udstillinger, radio- TV- produktioner, m.m., som er blevet til på grundlag af arkivernes materiale. Blot nogle få valgte eksempler ville have skærpet appetiten.

Henning Ringgaard Lauridsen